

ТЕОРІЯ ВАЛЕНТНОСТІ У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто особливості теорії валентності, яка вивчає сполучуваність мовних одиниць різних рівнів. Систематизовано наукові погляди мовознавців щодо тлумачення поняття валентності у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці та приділено увагу головному і другорядним носіям валентності в системі сучасної німецької мови. Виявлено, що поняття валентності є визначальним фактором у дослідженні мовної системи на сучасному етапі.

Однією з актуальних напрямків сучасної лінгвістики є дослідження сполучуваної здатності одиниць мовної системи різних рівнів. Вивченням сполучуваності мовних одиниць займається теорія валентності, яка виникла у мовознавстві в 40-х роках ХХ століття завдяки введенню відомим французьким структуралістом Л. Теньєром терміну "валентність", який він запозичив із хімії. Даному питанню присвячено низку наукових праць як вітчизняних (Г. В. Адмоні, О. І. Москальської, М. Д. Степанової, М. П. Кочергана, І. Р. Вихованця та ін.), так і зарубіжних (Л. Теньєра, Г. Гельбіха, У. Енгеля, І. Ербена, Х. Брінкмана, В. Шенкеля, Ч. Філмора та ін.) дослідників.

Пропонована робота має на меті розглянути особливості теорії валентності від історії її виникнення та розвиток трактувань поняття валентності провідними лінгвістами задля кращого розуміння проблем даної теорії на сучасному етапі її розвитку.

Перший внесок у теорію валентності здійснив французький лінгвіст Л. Теньєр, обґрунтувавши на матеріалі французької мови поняття валентності, яке він подає як здатність дієслова сполучатися з певною кількістю актантів (діючих членів) та сирконстантів (обставинних членів речення) при побудові висловлювання. Під цим терміном він розумів здатність дієслова відкривати в реченні "вакантні", здатні до заміщення іншими класами слів, місця [1: 117]. Залежно від виконуваної функції мовознавець виділив три учасники ситуації: *premier actant* ("перший актант"), *second actant* ("другий актант"), *tiers actant* ("третій актант"). За Л. Теньєром, той, хто здійснює дію, є "першим учасником"; той, що відчуває на собі дію, відповідно, – "другим"; компонент, якому адресовано певний процес, – "третім" [1: 265].

Поняття валентності дослідник співвідносив лише із дієсловом і розрізняв авалентні (безособові), одновалентні (перехідні), двовалентні (перехідні) і тривалентні дієслова, залежно від кількості елементів, які вони приєднують [1: 124]. Його теорія виявляється вербоцентричною, оскільки мова йде про дієслівне ядро речення, яке знаходиться в центрі більшості європейських мов, серед яких і німецька мова також. Проте, погляди Л. Теньєра ґрунтуються на думці про автономність синтаксису, заперечуючи традиційну дихотомію суб'єкта та предиката [2: 108].

Теорія валентності в подальшому стала розроблятися багатьма іншими науковцями. Основні ідеї Л. Теньєра впливали протягом певного періоду на одностороннє тлумачення поняття "валентність" у західноєвропейському мовознавстві, адже воно пов'язувалося лише з дієсловом, яке є ядром речення.

У німецькому мовознавстві при описі моделей речення застосовували вербоцентричну теорію. Х. Брінкман вважає, що дієслово визначає стільки позицій в реченні, які повинні або можуть бути зайняті [3]. Він включає в поняття валентності лише актант, але не обставинні слова.

Інший німецький дослідник І. Ербен також розуміє, що від валентності дієслова залежить характер і число слів, які доповнюються і з'являються в позиції до і після дієслова, формуючи схему речення [4]. Учений розробляє на основі цієї валентності основні моделі німецького речення і у валентні відношення в якості доповнень включає також предикативи і необхідні обставинні слова.

У радянському мовознавстві широке застосування поняття валентності пов'язують з ім'ям відомого лінгвіста С. Д. Кацнельсона. Він розуміє під валентністю "здатність слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати у визначені комбінації з іншими словами" [5: 132]. Він подає класифікацію дієслова не лише з урахуванням числа, але й від виду актантів, розрізняючи кілька типів валентності: загальний тип валентності, в якому виділяється активна валентність (здатність слова приєднувати залежний елемент); і пасивна валентність (здатність приєднуватися до панівного компоненту сполучення). Крім того, учений починає розробляти ідею про те, що валентними характеристиками володіють багато частин мови, а не лише дієслово.

Російський дослідник розрізняє формальну та змістову валентність. Змістова валентність вимірюється кількістю місць, що відкриває предикат, тобто дієслово, а формальна валентність зумовлена елементами синтаксичної морфології у конкретній мові. На думку С. Д. Кацнельсона, валентність не перевищує двох-трьох місць [5: 20-25], залежно від кількості поширювачів окремого дієслова.

Поступово погляди щодо валентності розглядаються не лише по відношенню до дієслова, але й до інших частин мови. Найширше валентність презентує В. Г. Адмоні. Він називає її "потенційною сполучуваністю" і вважає, що вона "властива кожній частині мови" [6: 82]. Учений розрізняє обов'язкову

та факультативну здатність слова сполучатися. Як приклад обов'язкової сполучуваності, він наводить відношення атрибутивного ад'єктива до іменника. Перший не може у реченні існувати без другого. Відношення ж іменника до атрибутивного прикметника є факультативним.

У радянській лінгвістиці валентність досліджував також В. А. Абрамов, який розглядає сполучувальну потенцію як "властивість всіх частин мови, розрізняючи при цьому доцентрову потенцію (здатність приєднуватися до домінуючого слова) і відцентрову потенцію (здатність доповнюватися іншими словами); дієслово володіє (завдяки здатності конструювати речення) лише відцентровою потенцією, у той час як інші частини мови характеризуються як відцентровою потенцією, так і доцентровою потенцією" [7: 143].

Теорія валентності Г. Гельбіга, В. Шенкеля, В. Бондціо, К.-Е. Зоммерфельдта і Г. Шрайбера ґрунтувалася в основному на дослідженнях, які були орієнтовані з ідеологічних міркувань на російську науку. Г. Гельбіг і В. Шенкель під валентністю розуміють "здатність дієслова (або іншої частини мови) відкривати навколо себе визначені вільні місця, які повинні бути зайняті облігаторними чи факультативними співучасниками" [8]. К.-Е. Зоммерфельдт і Г. Шрайбер поширюють поняття "валентність" і на інші частини мови. "Якщо валентність залежить від лексичного і абстрактного значення, то її не можна обмежувати лише дієсловом" [9: 12]. В. Бондціо визначає поняття валентності як "властивість значення мати при собі відкриті позиції" [10: 89]. Німецькі лінгвісти вважають, що валентність притаманна лише лексико-семантичним групам.

На думку авторів "Duden Grammatik", валентність конкретного дієслова залежить від синтаксичної реалізації його семантичних ролей [11: 396], тобто коли дієслово вживається в реченні у функції предиката, воно має здатність відкривати синтаксично вільні місця залежно від свого значення в конкретному випадку застосування. Крім того, вони не обмежуються розглядом лише валентності дієслова, а й валентності такої частини мови як прикметник.

У синтаксичних дослідженнях останніх років проблемам, пов'язаним з валентністю предиката, приділено значну увагу. І. Р. Вихованець слушно зауважує, що типи семантико-синтаксичної структури речення визначає саме валентність предиката, оскільки відбиває його семантично зумовлену сполучуваність з іншими непредикатними компонентами [12: 110].

Сучасна українська вчена О. О. Селіванова узагальнює, що під "валентністю" варто розуміти "потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики" [13: 57], відносячи цей термін і до семантики, і до синтаксису.

На сучасному етапі дослідження виділяють три рівні валентності: логічну, семантичну і синтаксичну. Логічна валентність – це універсальна, а тому й екстралінгвістична. Вона відображає той факт, що ситуація дійсності формулюється як структура висловлення, тобто як предикати з певною кількістю місць, які заповнюються відповідними аргументами. Отже, на рівні логічної валентності вирішальним є наявність логічного предиката з одним або декількома аргументами [14: 4].

Логічні відношення репрезентуються в структурі речення семантичними відношеннями. Під семантичною валентністю розуміється той факт, що "слова (в якості носіїв валентності) потребують певних контекстних партнерів з певними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Вона регулює заповнення відкритих позицій класами партнерів, відібраних за певними семантичними ознаками" [15: 155].

На відміну від логічної і семантичної валентності, синтаксична валентність розглядає обов'язкове або факультативне заповнення відкритих позицій, які визначаються кількісно і якісно носіями валентності. "Вона регулює заповнення наявних логіко-семантичних відкритих позицій облігаторними або факультативними актантами і їх синтаксично-морфологічну репрезентацію частинами мови в певних відмінках або поверхневими членами речення" [15: 157]. Синтаксична валентність визначає синтаксичну роль, морфологічну форму і приналежність актантів дієслова до мінімуму речення [16].

Таким чином, між синтаксичною і семантичною валентністю існує залежність, тому семантичну валентність розглядають як зміст, а синтаксичну – як форму вираження семантичної валентності [15: 148].

Як впливає з попередніх тверджень, дієслово виступає головним носієм валентності в реченні. Згідно вербоцентричної теорії речення дієслово в функції предиката визначає всю структуру речення. Властивість предиката визначати кількість компонентів непредикатної природи, які заповнюють відкриті ним позиції, є семантико-синтаксичною валентністю предиката, яка ґрунтується на сумісності семантичних характеристик поєднаних компонентів [17].

Як зауважує М. В. Мірченко [18], валентність дієслова, насамперед, пов'язана з його первинною синтаксичною функцією бути домінуючим словом, тобто предикатом. Дієслово-предикат визначає склад речення, від нього залежить, які валентні партнери його будуть супроводжати. Реалізація валентних зв'язків предикатів спричиняє до появи в структурі речення другорядних членів. На основі дієслова і валентно пов'язаних із ним одиниць формуються різні типи семантико-синтаксичної структури речень. Синтаксична структура речення визначається в основному граматичними властивостями слів, які до нього входять, а саме їхніми сполучувальними ознаками, які включають його синтаксичні й семантичні

валентності. Синтаксичні валентності слова утворюють ті мовні одиниці, які можуть вступати з ним у стосунки безпосередньої синтаксичної залежності.

При синтаксичному підході до валентності необхідно розрізняти облігаторні та факультативні актанти, а також "вільні поширювачі" висловлювання. У реальному реченні як поверхневій одиниці всі його компоненти діляться на обов'язкові, тобто ті, що йдуть від глибинної структури, й факультативні, які пов'язані тільки з поверхневою будовою речення. Різниця між облігаторними та факультативними актантами зумовлена, насамперед, структурою речення й залежить від контексту [18]. Вони відносяться до необхідних членів речення і пов'язані з дієсловом валентністю і тому їх число і характер можна визначити. "Вільні поширювачі" з дієсловом не пов'язані, кількісно необмежені, і тому можуть у синтаксичній структурі кожного речення вільно опускатися або додаватися.

Німецькі лінгвісти Г. Гельбіг та Й. Буша для розрізнення актантив та "вільних поширювачів" використовують низку критеріїв: прийоми елімінації та субституції, розширення елемента в реченні, зміна порядку слів, виділення елемента з речення та інші [19: 620]. Основним критерієм, який дозволяє розрізняти актанти та "вільні поширювачі", є можливість розширення елемента в окреме речення, наприклад, у підрядне речення (*Er arbeitet in Dresden* → *Er arbeitete, als er in Dresden war*) або відсутність такої можливості (*Er legt das Buch auf den Tisch* не можна замінити на *Er legt das Buch, als er auf dem Tisch war*).

За здатністю до елімінації розрізняються обов'язкові та факультативні актанти. Опускаючи той чи інший член речення, визначають, чи є частина речення, яка залишилася, граматично правильною. Якщо ні, то елімінований член речення є синтаксично облігаторним (*Er legt das Buch auf den Tisch* → **Er legt das Buch*); якщо частина речення, яка залишилася граматично правильною, то – факультативним (*Er steigt in die Straßenbahn ein* → *Er steigt ein*) [19: 620-621].

Актантами дієслова вважають підмет, іменну частину складеного присудка, додатки та деякі обставини, підрядні речення, інфінітиви тощо. При цьому підмет та іменна частина складеного присудка, як правило, обов'язкові актанти, а додатки або обов'язкові, або факультативні актанти. Обставини в більшості випадків є "вільними поширювачами", проте деякі з них можуть бути обов'язковими або факультативними актантами. "Вільними поширювачами" завжди є другорядні члени речення (предикативне означення, присвійний давальний відмінок тощо).

Тому саме валентність стає базовим поняттям для моделювання речення. На її кількісних критеріях базуються синтаксичні моделі, а логіко-семантична валентність створює передумови для семантичного моделювання речення, для моделей речення, які виявляються через загальне ядро речення, яке складається із предиката та відповідного числа аргументів (семантичних відмінків) [20].

Такі лінгвісти як Г. Гельбіг, Й. Буша та інші виділяють на основі синтаксичної валентності дієслова такі моделі речення:

1. Моделі без актантив (*Es blizt*).
2. Моделі з одним актантом (*Mich friert*).
3. Моделі з двома актантами (*Die Mutter kauft Milch ein*).
4. Моделі з трьома актантами (*Der Lehrer dankt dem Schüler für die Hilfe*)
5. Моделі з чотирма актантами (*Der Schriftsteller übersetzt das Buch aus dem Englischen in das Deutsche*) [19: 625-627].

Учені виділяють також дієслова, які можуть відноситися до різних моделей, тобто можуть мати більше ніж одну валентність у реченні: *Die Suppe kocht* (модель з одним актантом) та *Die Mutter kocht die Suppe* (модель з двома актантами) [19: 622].

У своїх роботах О. І. Москальська визнає, що будь-яка модель, взята за основу за синтаксичною ознакою, розпадається на кілька моделей залежно від того, які семантичні особливості ця модель у себе включає. Вона підкреслює, що одиницею моделювання повинна стати не структурна схема речення, а структура змісту речення [21].

Дієслова, як відомо, мають найбільш складні й різнобічні поєднувальні потенції. Здатність бути центром різних синтаксичних структур, спроможність поєднуватися з різними типами додатків і обставин, які мають свої семантичні особливості, створюють для слів цього лексико-граматичного розряду умови для появи семантичних варіантів, що дозволяє розширити коло лексем, які поєднуються з дієсловом [5].

Прийняття теорії валентності дієслова обумовлює визнання вербоцентричності дієслівного речення не тільки в плані вираження на його глибинному структурному рівні, але і в плані змісту на рівні поверхневої структури.

Дієслово виступає в німецькому реченні головним носієм валентності, оскільки виступає його синтаксичним ядром. Проте валентність мають також і такі частини мови, як іменник та прикметник. Вони виступають другорядними носіями валентності.

Подібно до дієслів, у прикметників розрізняють обов'язкові та факультативні доповнення. Обов'язкові доповнення є валентно залежними і не можуть бути вилучені, інакше речення буде

граматично неправильним (*Sein Bruder ist ihm im Charakter ähnlich*) [19: 318], на відміну від факультативних (*Alle waren des Streits überdrüssig*) [19: 320].

Незалежно від речення виділяють на основі облігаторності такі групи прикметників: без актантів (*neblig*), з одним актантом (*dem Jungen ist schwindlig*), з двома актантами (*der Schüler ist als faul bekannt*) та з трьома актантами (*Er ist seinen Kollegen eine Antwort schuldig*) [19: 629-631].

Відповідно до синтаксичної комбінаторики прикметники вживаються найчастіше атрибутивно та предикативно. Як у предикативній, так і в атрибутивній функції вони мають однакову семантичну валентність: *die runde Schachtel – Die Schachtel ist rund* [11: 367].

Виділяють також прикметники, які не виявляють валентності і вживаються лише у функції означення. Вони завжди виникають у флективній формі. До них відносяться прикметники, які позначають часові та просторові відношення: *die heutige Zeitung, der dortige Einwohner* [19: 631].

Крім дієслів та прикметників, які мають різноманітну здатність сполучуватися, до цієї групи валентних слів відносять також іменники, актанти яких є, як правило, факультативними, тобто виникають при кожному іменнику. Проте, існують іменники, значення яких залежить від їх валентності, тобто мають облігаторну валентність. Незалежно від речення виділяють іменники без актантів (*das Schneien*), з одним актантом (*das Spiel des Jungen, seine Reise nach Paris*), з двома актантами (*die Reise der Delegation nach Moskau*) та з трьома актантами (*die Überreichung der Zeugnisse an die Abiturienten durch den Direktor*) [19: 632].

Отже, розвиток наукових поглядів щодо поняття валентності складає частину теорії мовних досягнень та є визначальним фактором у дослідженні мовної системи на сучасному етапі. Важливе місце в лінгвістичних студіях займає вивчення першочергової ролі дієслова як головного домінуючого елемента в реченні. Однією із синтаксичних особливостей дієслова є те, що в реченні воно виступає не ізольовано, а у сполученні з іншими словами, які знаходяться в безпосередньому синтаксичному зв'язку з ним. Здатність сполучуватися мають також іменник та прикметник, які виступають другорядними носіями валентності.

В останні десятиліття теорія валентності інтенсивно розвивається та доповнюється, певних результатів досягнуто в розробці поняттєвого апарату цієї теорії. **Перспективами подальших досліджень** може бути вивчення валентних здатностей частин мови в конкретній мовній комунікації, у моделюванні речення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
2. Оглашенный Р. Семантична характеристика актантів ергативних дієслів у німецькій мові / Р. Оглашенный // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград, 2009. – № 81 (2). – С. 98–102.
3. Brinkmann H. Die deutsche Sprache : Gestalt und Leistung / H. Brinkmann. – Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann, 1962. – 654 S.
4. Erben J. Deutsche Grammatik. Ein Abriss / J. Erben. – München : Hueber, 1980. – 267 S.
5. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
6. Адмони В. Г. Теоретическая грамматика немецкого языка : Строй современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М. : Просвещение, 1988. – 654 с.
7. Абрамов Б. А. Теоретическая грамматика немецкого языка / Б. А. Абрамов. – М. : Владос, 1999. – 286 с.
8. Helbig G. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben / G. Helbig, W. Schenkel. – [2. überarb. u. erw. Aufl.]. – Leipzig : Verlag Enzyklopädie, 1973. – 458 S.
9. Sommerfeldt K.-E. Wörterbuch der Valenz etymologisch verwandter Wörter : Verben, Adjektive, Substantive / K. – E. Sommerfeldt, H. Schreiber. – Tübingen : Niemeyer Max Verlag, 1996. – 298 S.
10. Bondzio W. Valenz, Bedeutung und Satzmodelle / W. Bondzio // Helbig G. Beiträge zur Valenztheorie. – Halle : Niemeyer, 1971. – S. 85–103.
11. Duden. Die Grammatik : Unentbehrlich für richtiges Deutsch : Band 4. – [7. Aufl.]. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 2005. – 1343 S.
12. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
13. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
14. Кучинський Б. Словосполучення Verb + zu + Infinitiv у німецькій мові / Б. Кучинський // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (Мовознавство). – Кіровоград, – 2009. – № 81 (2). – С. 3–7.
15. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. школа, 1978. – 259 с.
16. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
17. Куц О. В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Російська мова" / О. В. Куц. – К., 2003. – 20 с.
18. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 "Російська мова" / М. В. Мірченко. – К., 2002. – 36 с.
19. Helbig G. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht / G. Helbig, J. Buscha. – Berlin, München [u. a.] : Langenscheidt, 1991. – 713 S.

20. Задорожна І. П. Семантичні та сполучувальні властивості компонентів фразеологізмів у німецькій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / І. П. Задорожна. – Л., 2003. – 20 с.
21. Moskalskaja O. I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache (Москальская О. И. Теоретическая грамматика современного немецкого языка) : [учебник для студ. высш. учеб. заведений] / О. И. Moskalskaja. – М. : Издательский центр "Академия", 2004. – 352 с.

Матеріал надійшов до редакції 24.10. 2011 р.

Декало О. А. Теория валентности в современном немецком языке.

В статье рассмотрены особенности теории валентности, которая изучает сочетаемость языковых единиц разных уровней. Систематизированы научные взгляды лингвистов относительно толкования понятия валентности в отечественной и зарубежной лингвистике и уделено внимание главному и второстепенным носителям валентности в системе современного немецкого языка. Определено, что понятие валентности является определяющим фактором в исследовании языковой системы на современном этапе.

Dekalo O. O. Valency Theory in the Modern German Language.

In the article the peculiarities of valency theory which deals with the combinative power of language units of different levels is under consideration. The linguists' scientific points of view according to the definition of valency in linguistics of our country and in foreign linguistics are systematized and attention is given to the main and secondary carriers of valency in the system of the modern German language. It is revealed that the valency theory is the determining factor in the discoveries of the language system.